

על "דברי כיבושים" בלשון חז"ל

דברי פתיחה

צרף הסמיכות "דברי כיבושים" (תענית ב א) הוא בלתי ברור מן הצד הסמנטי, כדרך כל צרף יחידאי, וטבעי הדבר שרבו פירושי. הקושי העיקרי נעוץ בצורת הסומך "כיבושים", והפירושים שניתנו לה על ידי הפרשנים והחוקרים מקורם בהקשר הענייני, שלעיתים הוא מתענה ומטעה, ואינם תוצאה של התבוננות אטימולוגית מקפת. שיטה זו של פירוש לפי ההקשר גרמה במקרה דנן לכך שפירוש צורת הסומך ייחס אף לצורה הבודדת הדומה "כבשיהם" שבלשון האמוראים¹. הבסיס לייחוס זה הוא ההנחה, שלשון חז"ל כולה מקשה אחת, ולא היא: הרי מרחק של מאות שנים מבדיל בין התקופה שלשון התנאים שימשה בה לשון הדיבור בעם ובין התקופה של השימוש הספרותי בלשון האמוראים, וראייתם של שני דיאלקטים אלה של לשון חז"ל כמקשה אחת גורמת למכשלות רבות במחקר².

בשורות הבאות נשתדל להראות, שאין קשר בין הצורה "כבשיהם" ובין "כיבושים" שבצרף הנדון; נסקור את הפירושים הידועים של צורת הסומך; נתחקה אחר שורשה ומקורותיה, שמא מכך תתברר משמעותה המדויקת, ובעקבות דבר זה — גם של הצרף הנדון³.

א. היחס בין שתי הצורות

הצורה "כבשיהם" מצויה, כאמור, רק בלשון האמוראים, במסגרת דרש על הפסוק "ויתן לך" (ברי' כז כח) שבברכות יצחק ליעקב: "ויתן לך... יתן לך ברכות ויתן לך כבשיהם". האות ו' שבראש התיבה הראשונה של הפסוק "מפריעה" לדרשן, על כן הוא רואה אותה כיסוד הבא לרבות על הברכות את "כבשיהם". יאסטרוב מביא בערך "כיבוש" את הצורה "כיבושיהן" מן הדפוסים, ומפרש אותה כ"אמצעים של מניעת שתלטנות וגאוה", כלומר של הכנעה ודיכוי⁴: means of preventing overbearing. חיזוק לזה שאכן כך הוא מבין את הצורה ואת כוונתה של דרשה זו — הם הפירושים הכלליים המובאים על ידי בראש הערך, ונביא מהם רק את הראשון, שכן השאר חוזרים על הפירוש במילים אחרות: means of subduing one's pride.

1. ראה "בראשית רבה" פרשה סו, סימן ג, כתב-יד ואטיקן 30, עמ' 111, שורה 11 מלמעלה; השווה "פסיקתא דרב כהנא", פסקא "וזאת הברכה", מהדורת בובר, דף קצז ע"א.
2. על בעיה זו, ראה את הסיכום של שרביט, עמ' 224.
3. הפיסוק במקורות שנביא, והנתון בסוגריים מרובעים — שלנו הם.
4. יאסטרוב, עמ' 2630.

אולם ברי, כי דרשנו לא התכוון לומר, שיצחק מברך את בנו בברכות ובהכנעה ודיכוי בדיבור אחד. לוי⁵ אף הוא מביא צורה זו מן הדפוסים באותו ערך, ומפרש אותה כ"מקומות" (Stätten), שהיא, לדעתנו, פירוש מוזר מאוד: הוא ראה, כנראה, את הצורה כנגזרת מן השורש "כבש" במשמע המקראי 'לכד', השתלט על חבלי ארץ, שבהם יתקיימו ליעקב ברכות "מטל השמים ומשמני הארץ". לדעתנו, אין כל אחיזה למשמעות "מקומות" בהקשר הרחב של דרש זה. "כבשיהם" היא אפוא צורה שונה מ"כיבושים" שבצרף, וצורת היחיד המשוערת שלה לפי הנטייה היא השם המלעילי "כָּבֵשׁ²" ולא "כִּיבוּשׁ". כיוון שהמדובר הוא בדרש של האות ו' ה"מיותרת", הרי צדק ווארטסקי בקביעתו, שהמשמע של "כבשיהם" הוא "תוספת לברכות"⁶, אלא שהוא מעניק לשורש "כבש" משמעות נוספת של 'הוסיף', בלי להוכיחה.

שורש זה, שנעלם בנטיית בניין קל בלשון המשנה⁷, וכנגדו משמש בה "כבש" שהוא הומונים סמנטי לקודם⁸ – הוא אכן שורשה של הנדונה. בלשון האמוראים חזר "כבש" לשימוש בבניין קל כשאיילה מן המקרא⁹, אך במקרים מסוימים עם משמע לוואי של 'הוסיף', כתוצאה של מעתק סמנטי: כבש = 'לכד, תפסי' (לשון המקרא) < 'הוסיף' (לשון חז"ל האמוראית), שהרי כל מה שנכבש הוא מסופח, מצורף ונוסף על הגודל היסודי של השטח. משמע לוואי זה מבצבץ במספר מקומות גם בלשון התנאים שמחוץ למשנה, ונביא רק דוגמה אחת: "אמר להם [משה לישראל]: כל מקום שתכבשו חוץ מן המקומות האלו הרי הוא שלכם... משתכבשו א"י תהיו רשאים לכבש חו"ל" (ספרי דבי נא)¹⁰. תזוות משמע זו בדרך מטונימית¹¹ גרמה, כנראה, לצמיחת הצורה "כבשיהם" במשמע של 'תוספותיהם', כפי שמלמד ההקשר של בראשית רבה (לעיל בראש הסעיף). מכאן: אין קשר סמנטי בין צורה זו ובין "כיבושים" שבצרף הנדון, אף לא דמיון מורפולוגי, שהרי המשקלים של שתיהן (לפי כתבי-היד) שונים הם.

ב. ניסיונות של הסבר לפי ההקשר

כל החוקרים הסבירו את צורת הסומן שבצרף לפי ההקשר. יאסטרוב קובע¹², שמשמעה של "כיבושים" הוא admonitions to penitence, אך משמע זה של 'דברי תוכחה לתשובה ולחרטה' אינו הולם את תוכנם של "דברי הכיבושים" המפורטים במשנה, שנביאם להלן לפי כתבי-יד קאופמן:

"אחינו! לא נאמר באנשי נינוה וירא אלקים את שקם ואת תעניתם אלא וירא אלקים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה, ובקבלה מה הוא אומי וקרעו לבבכם ואל בגדיכם ושובו אל ה' אלקיכם וגו'" (תענית ב א). לדעתנו, אין דברים אלה דברי תוכחה אלא דברי הסבר, כי מהותה של התשובה היא שינוי נפשי, המביא בעקבותיו שינויים בהתנהגות:

5. לוי, כרך ב, עמ' 292.
6. ווארטסקי, עמ' 87 ואילך, מוכיח זאת הגיונית על יסוד מובאות אחרות, ולא על יסוד דיון בלשני.
7. במשנה הוא נדיר, ורק בנטיית פיעל (3x לפי אבות הטקסטים).
8. ראה גלוסקא, עמ' 530-531.
9. על חזרתם של יסודות מקראיים שנעלמו בלשון התנאים לשימוש בלשון האמוראים, ראה קוטשר, מילונות, עמ' 45 ועמ' 54/54; סוקולוף, עמ' 200.
10. מצוטט לפי מילון בריהודה, כרך ג, עמ' 2252.
11. על תזוות משמע, ראה צרפתי, עמ' 119 ואילך.
12. יאסטרוב, עמ' 630.

קריעת הלב המובילה למעשים טובים. דברים אלה נאמרים דווקא בנימה נוחה למדי, באמצעות הפתיחה במלה "אחינו", והמשך בשכנוע באמצעות ציטוטים מן המקרא, ולא בדרך של תוכחה.

ווארטסקי דן בהרחבה במשמעות צרף זה, המצוי גם בלשון התנאים שמחוץ למשנה וגם בלשון האמוראים, אך בלא עיון אטימולוגי בשורש ובמשקל של צורת הסומך, שלדעתנו צריכים לעמוד במרכזו של דיון כזה. הוא טוען: "לא כאן המקום לדון בהוראתו המיוחדת של הפועל "כבש" או "כיבש" המשמשת בסיס להוראת שם הפעולה כיבושים"¹³, אך עם זאת הסיק, שהוא משמש בלשון חז"ל בשני משמעו מנוגדים: 'דברי תוכחה עזים' ו'דברי מוסר נוחים ומפתים'. כאמור, אין כאן לפי ההקשר לא 'תוכחה' לא 'מוסר'. אך מדבריו אפשר להבין, שיש אנטונימיה בצרף הנדון. כיצד התהוותה אנטונימיה זו? נבדוק שאלה זו באמצעות חישוב השורש, המקורות והמקבילות של הצורה "כיבושים" בלשון חז"ל ובלהגים השמיים.

1. המשקל והשורש

צורה זו, העולה לראשונה בלשון התנאים, משקלה הוא "קִיטוּל". משקל זה משמש אף במקרא, בעיקר בתחום הגשמי¹⁴. בלשון חז"ל נפוץ הוא בתחום המופשט כשם פעולה לבניינים קל ופיעל, ולעיתים אף להתפעל¹⁵. השורש הוא, כאמור לעיל, "כבשן" = "לכד, תפס" – המשמש במקרא גם בבניין פיעל, כשהמושא בא בצורת ריבוי, או כשהמשפט מכיל מושאים אחדים¹⁶.

בלשון חז"ל עבר שורש זה תהליך של מטמורה, והוא משמש גם בתחום המופשט במשמע 'הכניע'¹⁷, ואף במשמע 'הסתיר, העלים'¹⁸. שני משמעו אלה אינם הולמים את הצורה "כיבושים" שבצרף, כי ביום התענית אין צורך ב"דברי הכנעה", שכן הציבור כבר כנוע, ועל אחת כמה וכמה שלידיברי הסתרה/העלמה אין כל שחר בהקשר שלנו. אם ניתן את הדעת לעובדה, שהשימוש בשם פעולה "כיבוש" נדיר הוא בלשון חז"ל, יעלה מאליו החשד, שהצורה זרה היא בה, ואפשר ששאלה היא מאחד הלהגים הארמיים.

2. המקבילות בניבים הארמיים

למשקל העברי "קִיטוּל" קיימת מקבילה בארמית המזרחית, והיא משקל ^a quttal ² המצוי בסורית¹⁹. השורש "כבש" מצוי גם בה, ושם הפעולה הנגזר ממנו הוא ³ ܕܘܫܘܠܐ , שמשמעו הוא 'אזהרה, גינוי'²⁰. אף על פי כן קשה לקבוע, שהצורה העברית "כיבושים" היא תרגום שאילה לפי הצורה הסורית הנ"ל, לפי שאין משמעה הולם את ההקשר שבמשנה.

13. ווארטסקי, עמ' 79-85.

14. ב"ל, עמ' 10/480.

15. קוטשר, עמ' 64-65.

16. על נושא זה, ראה ילון, עמ' 181 ואילך.

17. כגון "יכרי שכיבתו ושרוי עמך בחצר" (פסחים ח ע"ב).

18. כגון "בשעה שתלמידך קטנים תהי מכבש לפנייהם דברי תורה, הגדילו... תהי מגלה להם סתרי תורה" (שה"ש רבה א ב).

19. נלדקה, עמ' 71, סעיף 117.

20. ברוקלפון, מילון, עמ' 317, משמע 3; לפי פ"ס, עמ' 207 = 'הכנעה, נקאות-רוח'.

בדיקת להגיה של הארמית המערבית מגלה, שמשקל זה מצוי גם בניבים מערביים יהודיים וגם לא-יהודיים. בניבים היהודיים – בארמית הגלילית²¹; בלא-יהודיים – נמצא המעתיק qiftul > qutful בארמית הנוצרית של ארץ-ישראל²², וכן בשומרונים²³. יש להניח, שהקרבה הגדולה ביותר תימצא דווקא בניבים היהודיים, וראוי לפתוח בהם בבדיקה.

3. "כיבושים" בארמית הגלילית

להג ארמי זה כולל מספר ניבים, והעשיר בהם מצד המילון הוא ארמית התרגומים, שהוא ניב יהודי הכולל את לשונם של התרגומים הארמיים היהודיים לכתבי הקודש²⁴. לשון זו אינה אחידה: יש תרגומים שלשונם קרובה לארמית המקראית, ויש כאלה שלשונם קרובה לזו של הארמית-הבינונית הארצישראלית.

אחד התרגומים שלשונו קרובה יותר לארמית הממלכתית הוא תרגום אונקלוס, שדקדוק הלשון שבו תואר בעבודה מקפת לפי קטעי גניזה על ידי ע' דודי²⁵, והתחביר נחקר על ידי פרופ' מ"צ קדרי על יסוד מהדורת שפרבר וקטעי גניזה²⁶. בתרגום זה מצאנו צורה ארמית נטויה ל"נסתרים", המקבילה במשקל לצורת הסומך שבצרף: "וכבֹּשִׁיחוֹן [=כְּבוֹשִׁיחוֹן] כסף"²⁷, כתרגום למשפט השמני "וחשקיהם קסף" (שם כז י, יא ועוד). הצורה מצויה אף בתרגום "המכונה יונתן"²⁸, וכן בתרגום ניאופיטי²⁹, שלשונם נחשבת כארמית גלילית. לפי תרגום זה, מקבילה "כ(נ)בוש" הארמית מן הצד הסמנטי אל "חש(נ)ק" המקראית. אבל מה שמפריע הוא חוסר ההקבלה במשקל: בארמית – המשקל הוא על דרך פִּיעֵל, בעוד שבמקראית – הוא על דרך בניין קל. מעניין הדבר, שבתחום הפועל גילינו בהמשך עיוננו הקבלה בבניין: תרגום הסינטגמה "מחשקים כסף" (שם כז יז) הוא "מְכַבְּשִׁין כסף"³⁰. צורת הבינוני-המפועל "מכבשין" מקבילה אל הבינוני-המפועל "מחשקים" שבמקרא. קיימת אפוא הקבלה בשימוש הפועלי, אך לא בשימוש השמני, והתופעה אומרת דרשני.

יש לשער, שהתפוצה השונה של הבניינים קל ופִּיעֵל בעברית ובארמית יש בה כדי להסביר את חוסר ההקבלה במשקל שבין הצורות השמניות המקבילות בעברית ובארמית התרגומית. השורש "חשק", שנעלם בלשון התנאים, נפוץ במקרא בבניין קל (8x) ונדיר בבניינים הכבדים (1x בפִּיעֵל; 2x בפִּיעֵל), ושמה משום כך נוצר השם על דרך בניין קל: "חש(נ)ק" = חגורת מתכת הקשורה מסביב לעמוד³¹. כנגד זה, השורש הארמי

21. בעיקר בתרגומי המקרא, ראה דלמן, דקדוק, עמ' 11/164; ברוקלמן, עמ' 157/364.

22. שולטהס, דקדוק, עמ' 105/47.

23. זביית, עמ' 236, אך ראה הנ"ל, עואניש, עמ' 238, שמא היפוכם של דברים.

24. חוקרים רבים חקרו את תולדות הנוסח וניתחו את יסודות הלשון הארמית שבהם. על מחקרים אלה, ראה את גרוספלד, ביבליוגרפיה.

25. ראה דודי, ביבליוגרפיה; התיאור הוא מחקר במסגרת עבודת דוקטור, שנעשתה בהדרכת פרופ' מ"צ קדרי, בראיילן תשמ"א.

26. ראה בבביליוגרפיה: קדרי, עיונים; הנ"ל, יחס; הנ"ל, מחקר.

27. שפרבר, עמ' 135, ואף בכתב מלא, ראה הנ"ל, שם, עמ' 136.

28. ראה רידר, עמ' 123, אף כי לשונו אינה מהימנה, וראה קהאלה, חלק ב, הרואה בו כמין אוסף תרגומי; השווה טל, עמ' כב-כג; קומלוש, עמ' 19-20.

29. דיאז מאציו, עמ' 164, שם.

30. שפרבר, עמ' 136; רידר, עמ' 123.

31. בד"ב, עמ' 366א; השווה קב"ל, עמ' 348ב; Radspeiche.

"כבש" (של הצורה "כ(ל)בושיהו") נפוץ בספרות הארמית בבניין המקביל פֶּעַל גם בארמית היהודית³² וגם בלא-יהודית³³, ועל כן, כנראה, נוצר השם הארמי על דרך בניין פֶּעַל. גדולה מזו: תפוצת צורות פיעל בשורש זה עלתה בלשון משנת רבי על תפוצת פיעל במקרא, אפשר בהשפעת פֶּעַל הארמי. בכך פתרנו את הבעיה של חוסר ההקבלה במשקל בין השמות הללו. מה שצריך עוד הוא לגלות את הקשר בין הצורה התרגומית "כ(ל)בושין" ובין "כיבושים" שבצרף הנדון.

ג. הקשר בין "כ(ל)בושין" ובין "כיבושים"

העיון מגלה, שהקשר בין שתי הצורות נוצר דווקא באמצעות משמע היסוד של השורש העברי. שורשה של צורת הריבוי "חֲשֻׁקִים/חֲשֻׁקִיָּהֶם" הוא "חשק", שמשמעו היסודי הוא 'רצה, התאוה'³⁴. הרצון והתאוה מציינים את הקשר והחיבור הרגשי, המופשט, המובע במקרא באמצעות צורות בניין קל. להוראה הפיסית של חיבור דברים זה לזה משמשות במקרא הצורות הבודדות בבניין פיעל (1x) ופיעל (2x), שמשמען חיבור בחישוקים של ממש, לצד שורשים אחרים³⁵. במקבילה הארמית "כבש", אחד המשמעים הוא 'צירף, ליפד'³⁶ בצורות קל בהוראה פיסית בלבד.

מעניין, שהוראה זו נשתמרה במקראית לא בצורות הפועליות של בניין קל, אלא דווקא בצורה שמנית "חֲשֻׁק/חֲשֻׁקִי", שמשמעה, כאמור לעיל, היא 'חגורת מתכת הקשורה לעמוד'. כיצד הגיעה אפוא דווקא ההוראה המופשטת לצורה השמנית "כיבושים" שתצורתה היא על דרך הבניין הכבד פיעל, שצורתיו הפועליות משמשות במקרא בהוראה פיסית! הלא יש כאן היפוך סוגים של משמעות בצורות פועליות ובצורה שמנית באותו בניין! נראה לנו, שהפתרון לכך נעוץ במצב היחסים שבין שתי הלשונות בתקופת בית שני, העשוי לשפוך אור על המשמעות המדויקת של הצרף.

משמעות הצרף

מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה הוא, שהארמית חדרה בהדרגה לפיותיהם של הדוברים בארץ-ישראל בתקופת התנאים, עד שהפכה ללשון מדוברת שנייה, ואף ירשה בדיבור ברבות הימים את הרובד העברי המדובר באותה שעה, שבפי רבי יוחנן נקרא "לשון חכמים"³⁷. בעקבות זאת תורגמו כתבי-הקודש לארמית לצורך העם, ותרגום התורה בפרט הוכנס לשימוש ריטואלי בבית-הכנסת, כדי שהשומעים יבינו את דברי התורה. התוצאה הייתה, שצורות ארמיות לא-מעטות נשאלו ללשון חז"ל על ידי הדוברים.

מה שקרה לענייננו הוא, שהצורה הארמית "כ(ל)בושין" נשאלה בלשון התנאים, אך לא במשמע הפיסי שבארמית: במהלך השאילה ניטל המשמע מן השורש המקראי

32. ראה יאסטרוב, עמ' 611.

33. ראה למושל בסורית, ברוקלמן, מילון, עמ' 317; פ"ס, עמ' 204.

34. ראה קב"ל א, עמ' 348; השווה קדרי, עמ' 274.

35. כגון "חבר", "חבשי", "קשר", "רתק". שלושת הראשונים משמשים אף בלשון חז"ל בהוראה פיסית.

36. בארמית הגלילית, ראה סוקולוף, עמ' 250; bind; בסורית, ראה ברוקלמן, מילון, עמ' 317; (ligna)

coercuit — בפעל — הקיף.

37. סיכום לסוגיה זו — הני"ל בהערה 7 לעיל, שם, עמ' 115 ואילך.

"חשק" = 'התאוה, חמד משהו', כאמור לעיל, ונוצק לתוך הצורה הארמית השאולה "כיבושין"/"כיבושים" בלשון התנאים, ומשמעה 'רצון, חשק'. מכאן ש"דברי כיבושים" הם 'דברים שמתאוים להם'; דברים המעוררים רצון וחשק לשמוע אותם. אכן כבר לוי³⁹ ציין משמע זה: *einnehmende worte*, אלא שהוסיף בסוגריים כמין הסבר, שמא מתוך היגררות אחר פירושי קודמיו: *Worte der Niederdrückung, Demüthigung*, ובכך הראה, שאין לבו שלם עם הפירוש הראשון שהביא. במשנתנו – אין "דברי כיבושים" דברי הכנעה (*Demüthigung*), אלא דברים נוחים המפתים את הלב ומעוררים חשק באדם להאזין להם, וכך אכן הם דברי הזקן שבחבורה³⁹. המשמע "דברי תוכחה עזים" שהוצע על ידי ווארטסקי, כאמור לעיל, אינו הולם את הקשרו של הצרף שבמשנה, אבל אפשר שמתאים הוא להקשרים אחרים בספרות חז"ל, שאין ענייננו בהם במסגרת זו. משמע שלילי זה מקורו, כנראה, בצורה השמנית שבסורית (ראה לעיל).

דברי סיכום

כללו של הדיון מלמד:

א. הצורה "כיבושים" היא צורת ריבוי במשמעות של יחיד⁴⁰, ויש לרשום אותה במילון לשון חז"ל כערך נפרד, ולא כצורת ריבוי של היחיד "כיבוש" שבמילונייהם של יאסטרוב ולוי;

ב. הצורה גופא שאולה מן הארמית, אך היסוד הסמנטי שלה נטול מן השורש העברי המקראי "חשק", שורש שנעלם בלשון התנאים. נוהג זה של שאילת גוף הצורה מארמית ושימוש בה במשמעות שניטלה מן המקראית נדיר הוא בלשון חז"ל, בהשוואה לכיוון ההפוך – של שימוש בצורה מקראית במשמעות שאולה מן הארמית⁴¹;

ג. ייתכן מאוד, שיצירה זו אינה יצירה עממית אלא "מלומדת", שנוצרה על ידי חכמים לצרכים ספרותיים או הלכתיים באמצעות שאילת גוף הצורה מארמית. שאילות כאלה הן נדירות בספרות חז"ל, ופעמים שהן משמשות בצרפי סמיכות כבולים, כמו בצרף הנדון.

38. לוי ב, עמ' 202א.

39. ראה אותם לעיל.

40. כמו "זקנים", "פנים" וכיו"ב, וראה על סוג זה אצל בי"ל, עמ' 517/63y.

41. כגון "עולם" = 'לנצח' (מקרא) < 'תבל' (לשון חז"ל > ארמית); "גברי" = 'איש' (מקרא) < 'תרנגולי' (לשון חז"ל > ארמית), וכיו"ב.

ביבליוגרפיה

- J. Barth, Die Nominalbildung in den Semitischen Sprachen², Leipzig 1984 בארט
- F. Brown - S.R. Driver - C.A. Briggs, Hebrew and English Lexicon of the Old Testament⁸, Oxford 1907 בד"ב
- H. Bauer und P. Leander, Historische Grammatik der Hebräischen Sprache des alten Testaments, Halle 1922 (Hildesheim 1962) ב"ל
- C. Brockelmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen², Berlin 1908 (Hildesheim 1966) ברוקלמן
- K. Brockelmann, Lexicon Syriacum², Hildesheim 1966 — — — מילון
- י' גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה, רמת-גן תשמ"ח גלוסקא
- B. Grossfeld, A Bibliography of Targum Literature, New York 1972/7 גרוספלד
- ע' דודי, דקדוק תרגום אונקלוס על פי כתבי-יד מן הגניזה, רמת-גן תשמ"א (עבודת דוקטור). דודי
- תרגום ארץ ישראל לתורה, כתבי-יד ותיקן (ניאופיטי 1), מהדורת צילום "מקור", ירושלים תשל"א (2 כרכים). דיאז מאצ'ו
- י' ווארטסקי, לשון המדרשים, ירושלים תש"ל. ווארטסקי
- ז' בן-חיים, מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל, לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 223-245. זב"ח
- ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ירושלים תשי"ז-תשכ"ז, עואני"ש — — —
- א' טל (רוזנטל), לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל-אביב תשל"ח. טל
- M. Jastrow, A Dictionary of the Targumim etc., New York 1903 (2 volumes) יאסטרוב
- ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד. ילון
- J. Levy, Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim, Leipzig 1876-1889 (ארבעה כרכים עם הערות מאת פליישר; מהדורות נוספות: Berlin und Wien 1924; Darmstadt 1963). לוי
- T. Nöldeke, Kurzgefasste Syrische Grammatik, Leipzig 1898 (Darmstadt 1968). נלדקה
- M. Sokoloff, A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period, Ramat-Gan 1987 סוקולוף
- Payne R. Smith, A Compendious Syriac Dictionary Oxford 1903 פ"ס
- גבי"ע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשל"ח. צרפתי
- P. Kahle, Masoreten des Westens 1/2, Hildesheim 1967 קאהלה
- L. Köhler und W. Baumgartner, Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum alten Testament³, neu bearbeitet von Baumgartner, unter Mitarbeit von B. Hartmann und E.Y. Kutscher, Leiden 1967 קב"ל
- (כרך ב — 1974; כרך ג — 1983).

מ"צ קדרי (עורך), אוצר לשון המקרא, כרך ג, ירושלים תשכ"ח	קדרי
מ"צ קדרי, היחס הפרדיקטיבי בלשון אונקלוס, סיני נג (תשכ"ג), עמ' קלח-קמח	— — — יחס
מ"צ קדרי, מחקר תרגום אונקלוס בימינו: מעמד המחקר, המקרא ותולדות ישראל, תל-אביב 1972.	— — — מחקר
מ"צ קדרי, עיונים בתחביר לשונו של אונקלוס, תרביץ לב (תשכ"ג), עמ' 251-232.	— — — עיונים
י קוטשר, מחקרים בדקדוק לשון חז"ל (לפי כ"י קאופמן), ספר בר-אילן, קובץ העשור ב, רמת-גן תשכ"ט, עמ' 77-51.	קוטשר
י קוטשר, מבעיות המילונות של לשון חז"ל (לרבות בעיית השוואת לשון חז"ל ללשון המקרא), ערכי המילון החדש לספרות חז"ל א (בעריכתו), רמת-גן תשל"ב, עמ' 82-29.	— — — מילונות
י קומלוש, תרגומים ארמיים יהודיים, תרגומי המקרא (בעריכת ח' רבין), ירושלים תשמ"ד, עמ' 44-5.	קומלוש
ד' רידר, (התרגום הארמי המכונה) תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה (הועתק מכ"י לונדון British Museum No. 27031), ירושלים 1974	רידר
F. Schulthess, Grammatik des Palästinischen Aramäisch, Leipzig 1950 (מהדורה ב-1965 Darmstadt)	שולטהס
A. Sperber, The Bible in Aramaic, כתבי הקודש בארמית, Leiden 1959-1968 (vol. 1-4a)	שפרבר
ש' שרביט, התגבשות מחקרה של לשון חכמים, ספר בר-אילן יח-יט (תשמ"א), עמ' 232-221.	שרביט